

## Podlasie w systemie skarbowym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony doby unii lubelskiej

DOI: 10.15290/sp.2022.30.01

**Abstrakt** Celem artykułu jest zaprezentowanie wpływów skarbowych z trzech ziem tworzących po reformie administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1566 r. województwo podlaskie: bielskiej, drohickiej i mielnickiej, które w 1569 r. stała się częścią Królestwa Polskiego. Pod uwagę wzięto zarówno dochody skarbu publicznego jak i nadwornego: wielkksiążęcego i królewskiego w okresie reform gospodarczych, ustrojowych i podatkowych lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI w., kiedy pod wpływem kosztów prowadzonych wojen przeorganizowano administrację dóbr monarszych i zmodernizowano system podatkowy.

**Słowa kluczowe** skarb publiczny, skarb nadworny, królewszczyzny, podatki

**Abstract** The aim of the article is to present the treasury revenues from three lands, which were parts the Podlaskie Voivodeship after the administrative reform of the Grand Duchy of Lithuania in 1566: Bielsk, Drohiczyn and Mielnik; in 1569 Podlasie Voivodeship became part of the Kingdom of Poland. Revenues taken into account consist of public and court treasury revenues, both grand ducal and royal, during the economic, political and tax reforms of the 1560s and 1570s. It was the period when the administration of royal estates was reorganized and the tax system modernized under the influence of the costs of wars.

**Key words** public treasury, court treasury, royal domain, taxes

Wśród warunków przyłączenia Podlasia do Korony dokument Zygmunta Augusta z 5 III 1569 r. wymienia rozwiązanie kwestii skarbowych. Król i wielki książę litewski gwarantuje szlachcie podlaskiej zasady podatkowe „wedle zwyczaju przywilejów Królestwa Polskiego”, w tym jedyny stały podatek „dwa grosza z jednej osiadłej włóki”<sup>1</sup>. Jednocześnie jednak władca zapewnił, że „Wszelkie darowizny i zamiany... obligacje, sumy bądź małe bądź wielkie, które na żołnierza najemnego, tak konnego jako i pieszego, dla obrony na zamki bliskie włożone i na inne wyprawy wojenne... zebrane do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskie były wniesione... naszemu przywilejami są ubezpieczone”<sup>2</sup>. Kwestie skarbowe nie zajmowały dużo miejsca w dokumencie królewskim, choć przyłączenie Podlasia, poprzedzające zawarcie unii realnej, nastąpiło w bardzo trudnym dla finansów obu państw jagiellońskich okresie. Trwające od 1557 r. działania zbrojne w Inflantach, a od 1563 r. również na wschodnich granicach

<sup>1</sup> Akta 1932, nr 97, s. 200.

<sup>2</sup> Akta 1932, s. 201.

Wielkiego Księstwa Litewskiego spowodowały kryzys finansowy i wymusiły pewne reformy podatkowe<sup>3</sup>. Problemy fiskalne nie wzbudzały zainteresowania badaczy zajmujących się przyłączeniem dzielnicy do Korony<sup>4</sup>, ale na marginesie różnych studiów nad dziejami Podlasia w XVI w. pojawiały się uwagi istotne dla oceny skarbowych konsekwencji zmiany przynależności administracyjnej województwa<sup>5</sup>. Dodatkowo w ostatnim czasie opublikowano artykuły przybliżające techniczne aspekty poboru podatków na Podlasiu w XVI w. w okresie „litewskim” i „koronnym”<sup>6</sup> oraz skalę zastawów wielkksiążęcych<sup>7</sup>. Celem tego artykułu jest więc syntetyczne spojrzenie na rolę Podlasia w systemie skarbowym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej w drugiej połowie XVI w. rozumianym jako „ogół środków majątkowych zapewniających realizację wewnętrznej i zewnętrznej funkcji państwa, a jednocześnie służących do zaspokojenia potrzeb panującego”<sup>8</sup>. Nasza uwaga skupiona będzie zatem zarówno na wpływach podatkowych, jak i znaczeniu domeny monarszej w trzech ziemiach, które w 1566 r. w wyniku reformy administracyjnej uformowały przekształcone województwo podlaskie, a więc drohickiej, bielskiej i mielnickiej, włączonych trzy lata później do Korony. Zarówno w Królestwie Polskim, jak i Wielkim Księstwie Litewskim w późnym średniowieczu i początkach epoki nowożytnej można obserwować tendencję do rozdzielania skarbu prywatnego i publicznego<sup>9</sup>, ale pomimo wytworzenia w obu państwach jagiellońskich odrębnych struktur urzędniczych z podskarbisem wielkim i nadwornym (Korona) lub ziemskim oraz nadwornym (Litwa) szczegółowe kompetencje urzędników nakładały się na siebie oraz istniały przepływy środków między poszczególnymi skarbniami, oraz między oboma krajami.

## Podatki w Wielkim Księstwie Litewskim

Ze względu na bardzo ograniczony zasób źródeł (litewskie centralne archiwum skarbowe uległo zniszczeniu podczas wojen w połowie XVII w.) trudno w badaniach nad skarbowością Wielkiego Księstwa Litewskiego wyjść daleko poza ustalenia Mitrofa Dounara-Zapolskiego sprzed ponad wieku<sup>10</sup>. Zwrócił

<sup>3</sup> Januškevič 2011, s. 52–61; Guzowski, Łopatecki, Poniat 2022, s. 99–149.

<sup>4</sup> Halecki 1915, s. 53; Michałuk 2011, s. 128–157.

<sup>5</sup> Począwszy od *Źródła* 1908, a skończywszy na *Atlasie* 2021.

<sup>6</sup> Boroda 2022, s. 151–164.

<sup>7</sup> Bucevičiūtė 2021, s. 87–102.

<sup>8</sup> Senkowski 1954, s. 29.

<sup>9</sup> Rutkowski 1909, s. 60–70; Sucheni-Grabowska 1967, s. 176; K. Pietkiewicz 1975, s. 188.

<sup>10</sup> Доўнар-Запольскі 2009 – Jest to wzbogacony przedmową reprint pracy oryginalnie wydanej w 1901 r.; Pewnym uzupełnieniem pracy Dounara-Zapolskiego można znaleźć w takich monografiach jak: А. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна*

on uwagę na znaczenie podatków nadzwyczajnych: serebszczyzny i pogłównego, pobieranych zwykle w momentach napięcia międzynarodowego i wojny. Niestety, nie zachowały się jednak rejestry tych podatków z XVI w. i po części z tego powodu uwaga historyków była nakierowana na katastry majątkowe panów i szlachty, związane z nimi katastry powinności wojskowych i popisy wojska<sup>11</sup>. Z tych ostatnich wynika, że liczony końmi udział szlachty z trzech ziem: bielskiej, drohickiej i mielnickiej w pospolitym ruszeniu był niezwykle istotny. W świetle obliczeń Henryka Łowmiańskiego konni podlascy, w liczbie 4448, stanowili prawie 38% wszystkich, którzy stawili się na wezwanie wielkiego księcia w 1528 r. W czasie wojny północnej, w 1567 r. było ich jeszcze więcej, bo aż 8461, czyli mieszkańcy Podlasia tworzyli prawie połowę pospolitego ruszenia<sup>12</sup>. Mniejsza liczba, bo ok. 12% sił litewskiego pospolitego ruszenia pochodziło z ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej w 1534 r.<sup>13</sup> Można więc z całą stanowczością stwierdzić, że pod względem zaplecza pospolitego ruszenia Podlasie odgrywało kluczową rolę w strukturach militarnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, co było szczególnie istotne w okresach napięcia międzynarodowego. Można też zaznaczyć, że potencjał podlaski pod względem wojskowym był nieproporcjonalny do terytorium, jakie zajmowały 3 powiaty województwa podlaskiego. Nie szły za tym zasoby finansowe ludności składającej daniny w pieniądzu. Dzięki sumarycznym zestawieniom zawierającym zbiorcze dane kwot zebranych z podatku pogłównego w 1565 r. oraz serebszczyzny z lat 1567 i 1568, przechowywanych w Archiwum Skarbu Koronnego możliwe jest obliczenie wielkości wpływów podatkowych z poszczególnych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pierwszy z sumariuszy dotyczy podatku pogłównego, nakładanego niezwykle rzadko (wcześniej tylko w latach 1514 i 1519)<sup>14</sup>. W 1565 r. pobierano go od 4 kategorii mieszkańców miast (3–8 gr), żydów (15 gr) i ich czeladzi, czeladzi tatarskiej (3 gr) oraz 4 kategorii mieszkańców wsi (od 0,5 do 5 gr)<sup>15</sup>. Łącznie zebrano z terenu całego kraju ponad 63 645 kop gr litewskich, z czego prawie 21% wpłacono bezpośrednio centralnie skarbowi ziemskiemu. Zapewne wśród tych środków znajdowały się też podatki uiszczone przez mieszkańców powiatów podlaskich. Spośród pozostałych wpłat, wniesionych już na poziomie

1558–1570 гг. *манаграфія*, Мінск 2007; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas: XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013.

<sup>11</sup> Łowmiański 1998; Груша, Спірыдонаў, Вайтовіч 2003; *Popisy* 2018. Warto pamiętać, że Podlasianie też służyli w wojsku koronnym, zob.: Plewczyński 1991, s. 5–26.

<sup>12</sup> Łowmiański 1998, s. 49.

<sup>13</sup> Obliczone na podstawie: *Popisy* 2018, tabela 2, s. XXXIV.

<sup>14</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 574.

<sup>15</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 578.

powiatów, największe sumy zapłacono w ziemi żmudzkiej (12,8%) oraz powiatach nowogródzkim (7,1%) i brzeskim (6%). Na tym tle powiaty podlaskie, które weszły z czasem w skład Korony, nie wyglądają na szczególnie istotne źródło dochodów fiskalnych. Przekazały one łącznie sumę prawie 2716,5 kopy gr, stanowiącą ok. 4,3% wszystkich zebranych w kraju pieniędzy (wykres 1)<sup>16</sup>.

Serebszczyzna zbierana w latach 1567 i 1567 była podatkiem nadzwyczajnym nakładanym znacznie częściej niż pogłównie. W ciągu XVI w. zbierano ją 25 razy według różnych podstaw i w różnych rodzajach własności. Pierwotnie był to podatek naliczany od sochy i płacony przez szlachtę zarówno posiadającą, jak i nieposiadającą poddanych. Według takich zasad zbierano ją w latach 1507, 1520, 1522 (dwa razy), 1524–1525, 1534–1536, 1540–1542, 1551–1553, 1554–1556, 1559–1560, 1563. Z kolei w latach 1566 i 1566 wybierano ją tylko w dobrach gospodarskich. Inaczej rzecz się miała w latach 1517, 1528–1529, 1538, 1567 (dwa razy) i 1568, gdy podstawą opodatkowania była liczba służb ziemskich. Ich wymiar zależał od areалу ziemi uprawianej przez szlacheckich poddanych, a więc podatek płaciła szlachta posiadająca kmieci. Stawka zasadniczo wynosiła 30 gr z włóki, a na Wołyniu, Polesiu i Kijowszczyźnie płacono 15 gr z dymu, ogrodnicy zaś 3 gr. Inne stawki obowiązywały w dobrach gospodarskich, gdzie płacono z włóki 20 gr, a tam, gdzie włók nie wymierzono – 10 gr od domu; w miasteczkach od domu po 5 gr; ogrodnicy po 3 gr<sup>17</sup>. W 1568 r. podatek miał mieć większą stawkę 48 gr z włóki, a z dymu po 24 gr, ale modyfikowano terytorialnie wymiar podatku w zależności od liczby dymów przypadających na służbę. Podatek miała też płacić szlachta bez poddanych. Wyliczano go według koni wystawianych w ramach pospolitego ruszenia, a drobni szlachcice składali się na jeźdźca w grupach<sup>18</sup>.

Ogółem w 1567 i 1568 r. zebrano w Wielkim Księstwie Litewskim ponad 105 448 kop gr litewskich serebszczyzny. Z tego ponad 11,5% wpłacono centralnie z różnych regionów kraju, w tym zapewne zrobiła to też część płatników podlaskich. Poborcom lokalnym najwięcej środków przekazali mieszkańcy powiatu nowogródzkiego (10,4%) i oszmiańskiego (7%). Sumy zebrane w trzech powiatach tworzących województwo podlaskie, a więc ponad 5241 kop gr (wykres 1) litewskich stanowiły 5% całości zebranych środków, z tego zdecydowanie więcej środków pochodziło z ziem drohickiej (2,3%) i bielskiej (2,2%) niż mielnickiej (0,5%)<sup>19</sup>.

Wielkość płaconych w trzech powiatach podlaskich danin, stanowiących 4–5% całkowitych wpływów podatkowych Wielkiego Księstwa Litewskiego była stosunkowo niewielka w porównaniu do liczebności pospolitego ruszenia, ale

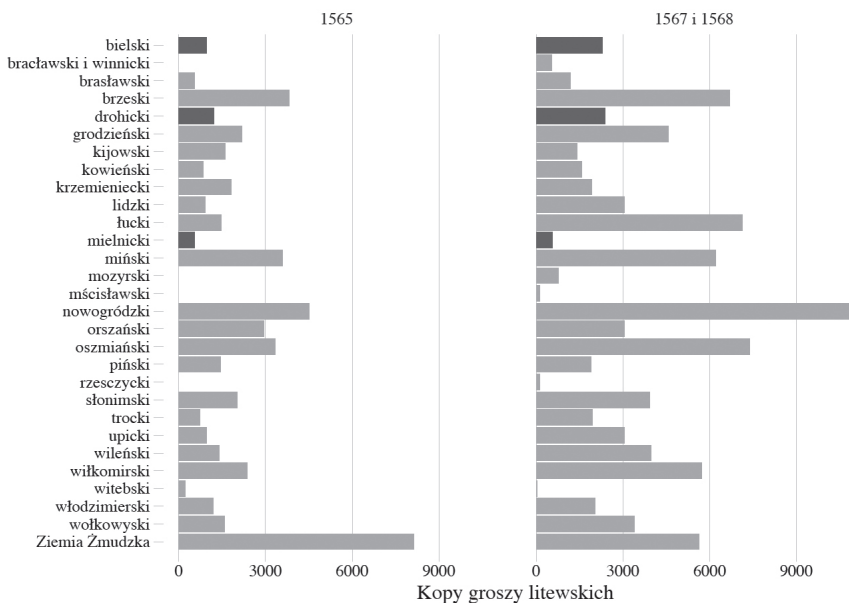
<sup>16</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), sygn. 111, k.1v–2v.

<sup>17</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 580–581.

<sup>18</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 581.

<sup>19</sup> AGAD, ASK I, sygn. 111, k.25v–26.

Wykres 1. Wpływy podatkowe z poszczególnych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach: 1565 oraz 1567 i 1568 r.



Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 1v-2v; 25v-26.

odpowiadała ich potencjałowi demograficznemu. Według Henryka Łowmiańskiego – około 1528 r. Wielkie Księstwo Litewskie (bez ziemi kijowskiej i braclawskiej) zamieszkiwało 2 529 970 osób<sup>20</sup>, a liczbę ludności ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej w drugiej połowie XVI w. szacowano na około 233 000–243 000<sup>21</sup>, a więc pół wieku wcześniej mogła stanowić jakieś 7–8% społeczeństwa kraju. W dodatku musimy pamiętać, że część podlaskich płatników wносиła daniny bezpośrednio administracji centralnej Księstwa, więc realny udział powiatów podlaskich w strukturze przychodów podatkowych musiał znacznie przekraczać 5%. Warto też zauważyć, że zachowane sumariusze podatkowe notują listy podatników, którzy uchylili się od zapłacenia daniny z całości albo części swoich dóbr. Liczba dłużników fiskusa z Podlasia była wyjątkowo długa i oprócz szlachty i urzędników ziemskich obejmowała również duchownych rzymskokatolickich<sup>22</sup>.

<sup>20</sup> Łowmiański 1998, s. 205,

<sup>21</sup> Jabłonowski, *Podlasie cz. 3 [Źródła dziejowe, t. 13, cz. 3]*, s. 117; Ochmański 1964, s. 161.

<sup>22</sup> AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 4–10, 58–97v.

## Podatki w Koronie

Rola wpływów z województwa podlaskiego w strukturze podatków po włączeniu do Korony możliwa jest do określenia dzięki zachowanym sumariuszom i rejestrom podatkowym. Według sumariusza podatkowego z roku 1569 pobór w całym kraju przyniósł ponad 234 228 zł, z czego nieco ponad 8192 zł, czyli 3,5% pochodziło z ziem: bielskiej, drohickiej i mielnickiej. Podstawą opodatkowania były dziedziczne łany kmiece (20 gr z łanu) oraz uprawiane przez drobną szlachtę własnymi rękoma (12 gr), urządzenia protoprzemysłowe (młyny, wiatraki, folusze) i różne grupy ludności poczynając od tzw. ogrodników, a na mieszczanach skończywszy<sup>23</sup>. Gdy porównamy te środki z wielkością podatków wybieranych w ostatnich latach przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, to możemy stwierdzić, że poziom ekstrakcji fiskalnej był zbliżony zarówno tuż przed, jak i po, zawarciu unii lubelskiej. Zebranych 5241 kop gr litewskich podwójnej serebszczyzny to około 13 102 złp plus środki wpłacone do rąk urzędników centralnych, a więc łącznie byłaby to suma zbliżona do podwójnego poboru w Polsce<sup>24</sup>.

Z kolei według sumariusza podatkowego z 1578 r. w Koronie (bez Prus Królewskich) zebrano ok. 264 824 zł poboru łanowego i szosu (wykres 2)<sup>25</sup>. Podatkiem objęto wówczas wszystkie grupy społeczne mieszkające na wsi, a podstawowa stawka wzrosła do 30 gr z łanu kmiecego<sup>26</sup>. Najwięcej środków z tej sumy dostarczyły województwo ruskie (13,4%) i krakowskie (13,3%). Podlasianie okazali się również ważnymi płatnikami, przekazując ponad 15 882 zł, co stanowiło 6% dochodów z dwóch głównych podatków wiejskich i miejskich. Znacznie mniejsze znaczenie miały wpływy z czopowego z terenu Podlasia. W całości obciążeń fiskalnych związanych z produkcją i handlem alkoholem (182 313,2 zł) stanowiły one jedynie 1,6% (2883,5 zł). Z kolei wśród dochodów płynących z opodatkowania ludności żydowskiej (10 063 zł) wpływy z Podlasia dawały ok. 5,3% (531 zł)<sup>27</sup>. Jeśli weźmiemy pod uwagę całość wpływów fiskalnych skarbu publicznego z głównych podatków w kraju (wliczając w to również łanowe, czopowe, akcyzę i cła z Prus Królewskich), które oblicza się na ok. 642 460 zł, dochody z Podlasia stanowiły zaledwie ok. 3,9% środków zebranych

<sup>23</sup> *Volumina* 2005, s. 256–263.

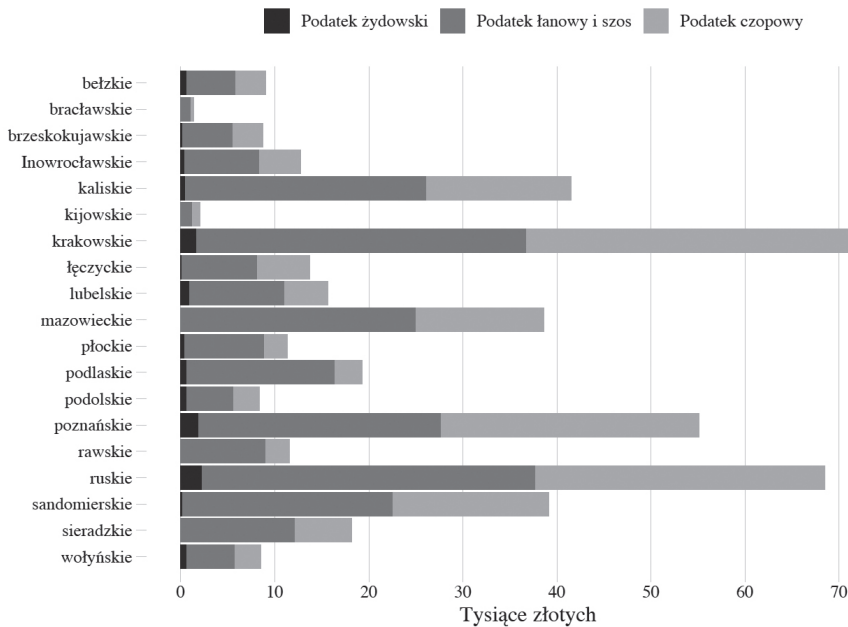
<sup>24</sup> Od 1508 r. obowiązywał przelicznik 4 gr litewskie = 5 gr polskich. Zob. Żabiński 1981, s. 94.

<sup>25</sup> Central'nij derżavnij istoričnij arhiv Ukraïni, m. Kiïv (dalej: CDIAU Kijów), f. 1, op. 1, sygn. 2 s. 243–245. Jest to księga, z której korzystał A. Pawiński w swoich pracach opisując ją jako AGAD, ASK 54, sygn. 14B. Zob. Filipczak-Kocur 2007, s. 63–75.

<sup>26</sup> *Volumina* 2005, s. 421–430.

<sup>27</sup> W tekście posługujemy się własnymi obliczeniami. Znajdujące się w sumariuszu podsumowania nie zgadzają się w pełni z danymi wynikającymi z wpłat z poszczególnych powiatów, ale różnice da się prosto wytłumaczyć zaokrągleniem danych, jak sugeruje A. Pawiński (zob. Pawiński 1881, s. 150, przyp. 1).

Wykres 2. Wpływy podatkowe z poszczególnych województw Królestwa Polskiego w 1578 r.



Źródło danych: CDIAU Kijów, f. 1, op. 1, sygn. 2, s. 244–245.

w całej Koronie. Było to nieco mniej, niż wskazywałyby potencjał ludnościowy województwa znajdującego się już w strukturach Królestwa Polskiego. Jeśli do głównych dzielnic kraju (Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza) zamieszkałych przez około 3 100 000 osób<sup>28</sup> doliczy się ludność Prus Królewskich, Wołynia i Rusi Czerwonej to szacowana na 233 000–243 000 populacja Podlasia stanowiła właśnie ok. 5 %. Różnica między potencjałem ludnościowym a jego wkładem w publiczny system fiskalny wynikała ze struktury społeczeństwa podlaskiego i pewnego zapóźnienia gospodarczego w stosunku do innych ziem koronnych. Duży udział w populacji drobnej szlachty płacącej niższą stawkę podatku łąnowego niż kmiecie, a także niezbyt rozbudowana sieć bardzo małych miast wpłynęła na stosunkowo skromny udział w dochodach kraju.

<sup>28</sup> Guzowski 2015, s. 17, 20.

## Domena monarsza

Własność królewska w drugiej połowie XVI w. obejmowała w województwie podlaskim 242 osady (w tym 13 miast), co stanowiło 14,4% wszystkich istniejących miejscowości. Zdecydowana większość z nich, bo aż 216 znajdowała się w ziemi bielskiej, zaś w ziemi mielnickiej było ich 22, a drohickiej tylko 4<sup>29</sup>. O ich rozbudowie i znaczeniu w systemie skarbowym najpierw Wielkiego Księstwa, a później Korony zdecydowały dwa momenty przełomowe: przejście dużych kompleksów ziemskich przez rodzinę królewską i wytworzenie modelu zagospodarowania, którego symbolem była reforma włóczna. Proces tworzenia domeny wielkksiążęcej trwał kilkadziesiąt lat, a kluczową w nim rolę odegrała Bona Sforza, która przy aprobacie i wsparciu męża i syna zagospodarowała szereg dóbr przejmowanych z rąk prywatnych jak m.in. włość knyszyńską, dobra tykocińskie, starostwa bielskie, brańskie i suraskie oraz puszcze<sup>30</sup>. „Przejmowane przez królową polską i wielką księżną dobra poddawano rewizjom, które miały na celu orientację w ich wartości gospodarczej oraz sprawdzeniu granic”<sup>31</sup>. Następnie przeprowadzano w nich tzw. pomiary włóczną, która oznaczała wymierzenie i regulację działek i pól oraz dostosowanie do nich obciążeń czynszowych i robocizn, wprowadzenie trójpolówki, organizację folwarków i wójtostw obejmujących 100–150 włók, a także regulację wsi<sup>32</sup>. Według Mitrofana Daunar-Zapolskiego, który zestawiał wartość rocznych kontraktów na dzierżawę dóbr wielkksiążęcych już po ich reformie przynosiły one ok. 81 000 kop gr litewskich rocznie<sup>33</sup>. Z tego zsumowane dochody z dzierżawy włości i leśnictw podlaskich przynosiły nieco ponad 11%. Najwięcej dawały majątki zreformowane przez Bonę: dzierżawa dóbr bielskich, kleszczelskich i narewskich, (2729 kop gr litewskich), mielnickich (1023 kopy gr litewskich), knyszyńskich (970 kop gr litewskich), tykocińskich (941 kop gr litewskich) oraz leśnictwo bielskie (653 kopy gr litewskich)<sup>34</sup>. Część z tych dóbr została zastawiona w trakcie wojny północnej jako zabezpieczenie pożyczek na sumę co najmniej 22 900 kop gr litewskich, w tym: Łosice w 1563 r. za 900 kop groszy litewskich, folwark łosicki za 2000 kop gr litewskich, zamek i starostwo w Mielniku za 4000 kop gr litewskich, zamek w Surażu z wsiami starostwa za 6000 kop gr litewskich, dwór brański za 4400 kop gr litewskich, włość brańską za 600 kop gr litewskich, Kleszczelce i wsie włości kleszczelowskiej za 5000 kop gr litewskich<sup>35</sup>.

<sup>29</sup> Boroda 2021, s. 164.

<sup>30</sup> Pocięcha 1958; Maroszek 2000, s. 157–188; Kołodziejczyk 2012, s. 109–154.

<sup>31</sup> Kołodziejczyk 2012, s. 110.

<sup>32</sup> Ochmański 1986, s. 158–174.

<sup>33</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 319.

<sup>34</sup> Доўнар-Запольскі 2009, s. 315–318.

<sup>35</sup> Bucevičiūtė 2021, s. 98–99.



Wejście województwa podlaskiego w skład Korony wiązało się z koniecznością przeprowadzenia lustracji dóbr monarszych oraz przekazaniem części dochodów na rzecz skarbu rawskiego. Pierwsza lustracja dóbr królewskich miała miejsce już w 1570 r., ale zachowana relacja z tego roku obejmuje tylko południowe skrawki województwa (starostwa drohickie i wołyńskie – na terenie spornym z Wielkim Księstwem Litewskim)<sup>36</sup>. Na podstawie danych z 1572 r., zapewne na polecenie Henryka Walezego<sup>37</sup>, przeprowadzono kalkulację potencjalnych wpływów z dóbr królewskich w kraju, w tym na Podlasiu. Dochody znajdujących się wówczas w rękach królewskich dóbr ziemskich w ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej oszacowano na 35 258,7 zł, ale do skarbu nadwornego wpłynęło 5 120,7 zł<sup>38</sup>, czyli zaledwie 14,5%. Pozostała część przychodów była wydatkowana na administrację dobrami i trafiała do zarządców. W porównaniu do innych ziem Królestwa Polskiego odsetek przychodów wpływających do skarbu nadwornego był gorszy od przeciętnego, gdyż realnie efektywność ściągania środków ze wszystkich królewszczyzn wynosiła niecałe 18%<sup>39</sup>. Było to zdecydowanie odległe od założeń Zygmunta Augusta, który w 1563 i w 1567 r. planował, że 20% dochodów z królewszczyzn będzie szło na skarb kwarciany, 20% na opatrzenie starostów, a aż 3/5 do skarbu królewskiego<sup>40</sup>. Odbiegało również od nieco bardziej realistycznej ordynacji Henryka Walezego z 1574 r., zakładającej, że do skarbu nadwornego trafi 40% dochodów ze starostw grodowych i 50% z niesądowych<sup>41</sup>. Całość wpływów z dóbr ziemskich koronnych trafiających do skarbu nadwornego szacowano w czasach Walezego na ok. 106 000 zł<sup>42</sup>, dochody z Podlasia miały więc stanowić zaledwie 4,8%.

Bardziej szczegółowych danych niż szacunki o dochodach z królewszczyzn podlaskich dostarcza lustracja z 1576 r. Miała ona znacznie szerszy zasięg niż poprzednia i dziś dysponujemy opisem sytuacji ekonomicznej w 14 królewskich kompleksach ziemskich, a więc nie wszystkich znajdujących się w ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej, ale zdecydowanej ich większości. Wśród nich znajdowały się starostwa: augustowskie, bielskie, drohickie, goniądzkie, knyszyńskie, łosickie, mielnickie, rajgrodzkie i tykocińskie, dzierżawy: Krzywa, kleszczelewska i narewska oraz leśnictwa: bielskie, a także tykocińskie i goniądzkie. Miały one dawać łącznie 31 428 zł, 11 gr i 11,75 denara

<sup>36</sup> Topolski, Wiśniewski 1959, s. I–XXXV.

<sup>37</sup> Pawiński 1881, s. 20, przypis 2.

<sup>38</sup> AGAD, ASK LIV, sygn. 13, k. 876. W źródle zapisano 36 520 zł, 20 gr i 10,5 denara, ale jest to wartość błędna, niewynikająca z sumowania wszystkich pozycji.

<sup>39</sup> Pawiński 1881, s. 35.

<sup>40</sup> *Volumina* 2005, s. 101, 198; Pałucki 1974, s. 204–207.

<sup>41</sup> Pawiński 1881, s. 22–23; Druk rozporządzenia dodany do księgi CDIAU Kijów, f. 1, op. 1, sygn. 2, k. 176–177v; wydany w: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński [Źródła dziejowe, t. 9], Warszawa 1881, s. 295–299.

<sup>42</sup> AGAD, ASK LIV, sygn. 13, k. 877.

przychodów, z tego najwięcej starostwa bielskie (8257 zł) i knyszyńskie (4738 zł) (Wykres 3)<sup>43</sup>. Zbliżony poziom wpływów szacowano w 1579 r. Łącznie królewszczyzny podlaskie powinny dać 30 905 zł, a z tego do skarbu rawskiego powinno trafić ponad 5740 zł<sup>44</sup>. Nie wiemy, ile środków trafiło do skarbu nadwornego, ale kalkulacje zrobione dla całego kraju wskazują, że król do swojej dyspozycji miał ostatecznie zaledwie 15% sumarycznego dochodu brutto całej domeny ziemskiej w Koronie<sup>45</sup>. Bez wątpienia wpływ na to miał niejednorodny system zarządu i użytkowania dóbr królewskich. W momencie przeprowadzania lustracji w 1576 r. tylko część majątków znajdowała się pod zarządem skarbu nadwornego za pośrednictwem wyznaczonych administratorów (*ad fideles manus* – oddawane do wiernych rąk). Wśród nich był Marcin Dulski (starostwo rajgrodzkie i augustowskie), Florian Łabęski (leśnictwo tykocińskie i rajgrodzkie), Florian Trojanowski (leśnictwo bielskie), Łukasz Górnicki (starostwo tykocińskie) i Maciej Sawicki (starostwo mielnickie). Z dóbr tych powinny być przekazywane środki zarówno do skarbu rawskiego, jak i nadwornego. Obok nich funkcjonowały na Podlasiu królewszczyzny oddawane w dzierżawę i tzw. „gołe dożywocia”. Powinny one przekazywać skarbowi rawskiemu 20% dochodów brutto, ale rzadko dostarczały środków do skarbu nadwornego. W dzierżawie dożywotniej wojewody podlaskiego Mikołaja Kiszki znajdowało się starostwo drohickie i bielskie. Piotr Chądzyński trzymał w arendzie włość kleszczelowską, a Aleksander Hińcza starostwo łosickie. Jako gołe dożywocia funkcjonowały w okresie lustracji 1576 r. tenuta Krzywa w rękach Jana Lisowskiego, starostwo knyszyńskie trzymane przez podkanclerzego Jana Zamoyskiego. Starostwa brańskie i suraskie były z kolei zastawione u starosty chełmińskiego Jana Dulskiego, a starostwo wołyńskie – u kasztelana trockiego Eustachego Wołowicza<sup>46</sup>.

Do dochodów skarbu nadwornego należały też wpływy z cel podlaskich, wynoszące 1500 zł<sup>47</sup>. Były one rozliczane w czasach Zygmunta Augusta i Stefana Batorego wspólnie z cłami wołyńskimi i kijowskimi, gdyż dzierżawcami ich byli wojewoda krakowski Piotr Zborowski, najpierw w spółce z kasztelanem trockim Eustachym Wołowiczem, a od 1578 r. samodzielnie. Początkowo wysokość dzierżawy miała wynosić 6750 zł, a później nawet 7000 zł, ale według Adolfa Pawińskiego obaj dzierżawcy wpłacili do skarbu nadwornego jedynie 1600 zł<sup>48</sup>.

<sup>43</sup> *Lustracje* 1959, s. 29–30, 32–68, 73–77, 146. W wydanej lustracji widnieje suma 32 928 zł, 11 gr i 11,75 denara, gdyż doliczono do niej 1500 zł cła podlaskiego.

<sup>44</sup> CDIAU Kijów, f. 1, op.1, nr 2 k. 112, 112v, 121, 123, 123v.

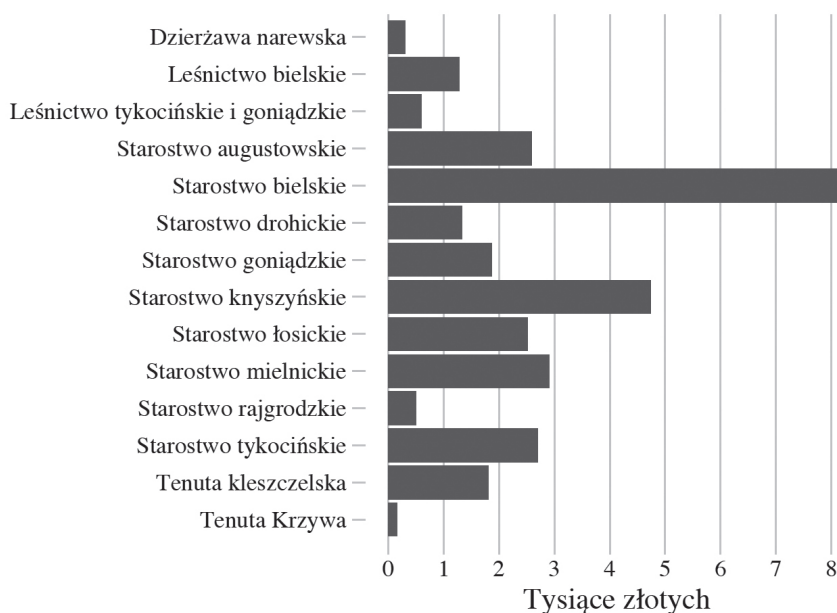
<sup>45</sup> Sucheni-Grabowska 1973, s. 9–10.

<sup>46</sup> Topolski, Wiśniewski 1959, s. XXI–XXII.

<sup>47</sup> *Lustracje* 1959, s. 146, przypis 362.

<sup>48</sup> Pawiński 1881, s. 108–109.

Wykres 3. Dochód brutto z włości królewskich na Podlasiu w 1576 r.



Źródło danych: *Lustracje 1599*, s. 29–146.

## Podsumowanie

Spojrzenie na fragment dziejów Podlasia przez pryzmat skarbowości przypomina o fiskalnym aspekcie procesu unifikacji Korony z Wielkim Księstwem Litewskim. Działania modernizacyjne podjęte w obu państwach jagiellońskich w drugiej połowie XVI w. zostały wymuszone rewolucją militarną i konfliktami wojennymi<sup>49</sup>, tak jak we wszystkich krajach ówczesnej Europy<sup>50</sup>. Realizowano je poprzez reformy gospodarcze w dobrach monarszych (reforma włóczęba, egzekucja dóbr, skarb kwarcianny), zwiększenie efektywności monopolu królewskiego oraz nasilenie presji fiskalnej. Podlasie pod względem wpływów podatkowych nie należało do kluczowych województw ze względu na swój ograniczony potencjał populacyjny, choć trudno je nazwać marginalnym. To zresztą nie zmieniło się w kolejnych dziesięcioleciach, kiedy podatki

<sup>49</sup> Boroda, Guzowski 2016, s. 451–470; Guzowski 2021, s. 19–35; Guzowski, Łopatecki, Poniat 2022.

<sup>50</sup> *Economic 1995; The Rise 1999*.

zbierane w ziemiach: bielskiej, drohickiej i mielnickiej stanowiły kilka procent dochodów skarbu publicznego<sup>51</sup>. Także królewszczyzny podlaskie nie odgrywały decydującej roli w kształtowaniu skarbu nadwornego, choć ich udział w strukturze własności ziemskiej był znaczący. W dwóch elementach związanych ze skarbowością pośrednio specyfika podlaska odegrała rolę szczególną. Pierwszy wiązał się z ogromnym udziałem miejscowej szlachty w strukturze pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, drugi zaś – gdy królewszczyzny podlaskie stały się ważnym źródłem zabezpieczenia kredytu wielkksiążęcego i królewskiego oraz instrumentem kształtowania polityki wewnętrznej monarchów<sup>52</sup>. Wyjaśnienie obu tych kwestii wymaga dalszych prac.

## Bibliografia

### Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego I, sygn. 111.  
 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego LIV, sygn. 13.  
 Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni, m. Kiïv, f. 1, op. 1, sygn. 2.

### Źródła drukowane

*Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791* (1932), wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków.  
*Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586* (1881), wyd. A. Pawiński [Źródła dziejowe, t. 9], Warszawa.  
*Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576* (1959), wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa.  
*Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)* (2018), wstęp i opracowanie G. Lesmaitis, red. K. Łopatecki, Białystok.  
*Volumina Constitutionum*, t. II: 1550–1609, vol. 1: 1550–1685 (2005), wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa.  
*Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн.523. Кн.Публічных спраў 1*, (2003), wyd. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск.

<sup>51</sup> Filipczak-Kocur 2006, s. 51.

<sup>52</sup> Sucheni-Grabowska 1974, s. 115–142; Šedvydis, Sirutavičius 2022, s. 1–28.

## Opracowania

- Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku, cz. II Komentarz. Indeksy* (2021), red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa.
- Boroda K. (2021), *Przynależność własnościowa osiedli*, w: *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku, cz. II Komentarz. Indeksy*, red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa, s. 163–183.
- Boroda K. (2022), *Dokumentacja skarbowo-wojskowa z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego a rejestry poborowe województwa podlaskiego z lat 1578–80*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 83, s. 151–164.
- Boroda K., Guzowski P. (2016), *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze, s. 451–470.
- Bucevičiūtė L. (2021), *Podlaska domena wielkiego księcia litewskiego w XVI wieku*, w: *Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec, s. 87–102.
- Economic systems and state finance. The Origins of the modern state in Europe 13<sup>th</sup> to 18<sup>th</sup> centuries* (1995), red. R. Bonney, Oxford.
- Filipczak-Kocur A. (2007), *Księga skarbowa z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie odnaleziona w Kijowie*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 10, s. 63–75.
- Filipczak-Kocur A. (2006), *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648*, Warszawa.
- Guzowski P. (2015), *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, nr 2, s. 7–26.
- Guzowski P. (2021), *Military revolution and state capacity of Jagiellonian states at the turn of the middle Ages in European Context*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 30, nr 2, s. 19–35.
- Guzowski P., Łopatecki K., Poniat R. (2022), *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 83, s. 99–149.
- Halecki O. (1915), *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków.
- Januškevič A. (2011), *Liubliano unija ir Livonijos karas/ Unia lubelska a wojna inflancka*, w: *Lubliano unija: idėja ir jos tęstinumas/ Unia lubelska: idea i jej kontynuacija*, red. L. Glemža, R. Šmigelskytė, Vilnius, s. 52–61.
- Kołodziejczyk A. (2012), *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn.
- Lesmaitis G. (2013), *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa.
- Łowmiański H. (1998), *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI*, Poznań.
- Maroszek J. (2000), *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok.

- Michaluk D. (2011), *Palenkės inkorporavimas į Lenkijos Karalystę 1569 metais/ Inkorporacja Podlasia do Korony*, w: *Lublino unija: idėja ir jos tęstinumas/ Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*, red. L. Glemża, R. Šmigelskytė, Vilnius, s. 128–157.
- Ochmański J. (1964), *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1, s. 157–164.
- Ochmański J. (1986), *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn.
- Pałucki W. (1974), *Drogi i bezdroża skarbowości XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław.
- Pawiński A. (1881), *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa.
- Pietkiewicz K. (1975), *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań.
- Plewczyński M. (1991), *Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów*, „Studia Podlaskie” 3, s. 5–26.
- Pociecha W. (1958), *Królowa Bona 1494–1557: czas i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań.
- The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200-1815* (1999), red. R. Bonney, Oxford.
- Rutkowski J. (1909), *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, „Kwartalnik Historyczny” 23, s. 1–77.
- Šedvydis L., Sirutavičius M. (2022), *All the Grand Duke’s Lenders: Creditor of the Grand Duchy of Lithuania From 1555 to 1569*, “Lithuanian Historical Studies” 26, s. 1–28.
- Senkowski J. (1954), *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 23, s. 28–48.
- Sucheni-Grabowska A. (1967), *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sucheni-Grabowska A. (1973), *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*, „Kwartalnik Historyczny” 80, nr 1, s. 3–19.
- Sucheni-Grabowska A. (1974), *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, Wrocław, s. 115–142.
- Topolski J., Wiśniewski J. (1959), *Przedmowa*, w: *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa, s. I–XXXV.
- Tyla A. (2012), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžiaus vidurys*, Vilnius.
- Żabiński Z. (1981), *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław.
- Доўнар-Запольскі М. (2009), *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства літоўскага пры Ягелонах*, Мінск.
- Янушкевіч А. (2007), *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. манаграфія*, Мінск.